

Θρησκεία

Η αρχαία Ελληνική θρησκεία έχει, πολύ εύστοχα, αποκληθεί «μια πτυχή της ιδιοσυγκρασίας του Ελληνικού λαού». Διέφερε σημαντικά από τις αρχαιότερες δοξασίες και κυρίως τον Ιουδαϊσμό, διότι δεν αποτελούνταν από μια σειρά ηθικών κανόνων που όφειλε να ακολουθεί ο πιστός. Η θρησκευτικότητα των Αρχαίων εκφραζόταν κατά κύριο λόγο μέσα από την τέχνη, που ετίθετο στην υπηρεσία του θρησκευτικού αισθήματος των πιστών. Η πλαστική, η αρχιτεκτονική, η ζωγραφική αλλά και η ποίηση εξυπηρετούσαν, σχεδόν αποκλειστικά, την θρησκεία ευρισκόμενες όμως και σε μια διαλεκτική σχέση με τον εαυτό τους, δηλαδή μια αυτόνομη εξέλιξη, ανεξάρτητη από την σχέση τους με την θρησκεία. Το γεγονός ότι οι Έλληνες εξέφραζαν την θρησκευτικότητα τους σχεδόν σε κάθε δραστηριότητα της ζωής τους, τους παρουσίαζε ως τους ευσεβέστερους ανάμεσα στους συγχρόνους τους λαούς. Φαίνεται, όμως, ότι οι Έλληνες χρησιμοποιούσαν την θρησκεία ως πρόφαση για να δημιουργήσουν τέχνη, πράγμα δείχνει και το ανώτατο πνευματικό στάδιο διαλεκτικής, εκούσιο ή ακούσιο, στο οποίο έφθασε ο Ελληνικός Πολιτισμός.

Η ελληνική θρησκεία, αν και εκφράζεται ουσιαστικά με εκδηλώσεις λατρείας, δηλαδή με συλλογικούς, κατά κανόνα, θεσμούς, δεν περιορίζεται μόνο σ' αυτές τις τελετουργίες, όπως δεν περιορίζεται στο λαμπρό διάκοσμο των μύθων. Δεν θα ξυπνούσε για αιώνες τη θερμή πίστη σε άτομα και λαούς, αν δεν είχε μιλήσει βαθιά στην ψυχή τους. Πέρα από την ευσέβεια της πόλης προς τους θεούς της, πέρα από την απλή ανταλλαγή υπηρεσιών μεταξύ του πιστού και της θεότητας, όπου ή δωρεά έχει σκοπό να κερδίσει τη θεϊκή εύνοια, ο Έλληνας βρισκόταν σε καθημερινή συνάφεια με τα ιερά πράγματα. Όσο μπορούμε να την προσδιορίσουμε μέσα από τα στοιχεία που την αποκαλύπτουν, αυτή η συνάφεια δεν πήρε τη μορφή μιας μυστικιστικής έξαρσης: πρόκειται μάλλον για τη συνειδητοποίηση ότι οι θεοί υπάρχουν, ότι μας είναι οικείοι τόσο ως προς τα αισθήματά τους όσο και από τη μορφή τους, και ότι ενδιαφέρονται δυναμικά για την τύχη των θνητών. Οι σχέσεις μεταξύ των Ελλήνων και της θεότητας αποκτούν έτσι έναν χαρακτήρα προσωπικό. Ο θεός, όπως και ο πιστός, είναι ένα άτομο: ζητούν την προστασία του με εμπιστοσύνη και συμπάθεια, και όχι μόνο με σεβασμό και φόβο. Οι δεσμοί που αναπτύσσονται από τον ένα στον άλλο αποκτούν συχνά ένα είδος συννεοχής. Τέτοια είναι η συμπεριφορά της Αθηνάς προς τον Διομήδη στην *Ιλιάδα* ή προς τον Οδυσσέα στην *Οδύσσεια*. Η βοήθεια που τους δίνει περιέχει στοργή και οι συμβουλές της γίνονται ανθρώπινες μ' ένα χαμόγελο. Ό,τι κι αν έχουν γράψει, η θεία μεγαλοπρέπεια δεν χάνει τίποτε από αυτήν την τόσο άμεση επικοινωνία με τους ανθρώπους: ο θνητός, που αισθάνεται ότι είναι αντικείμενο τόσης εύνοιας, δεν θα τολμούσε να κάνει κάτι κακό χωρίς να εκτεθεί στη χειρότερη τιμωρία. Ξέρει ότι οι θεοί ανήκουν σε ένα διαφορετικό είδος από το δικό μας και είναι δυνατότεροι από μας. Δεν απορεί όμως που τους συναντά κοντά του.

Έτσι δημιουργήθηκε ο ανθρωπομορφισμός, βασικό στοιχείο της θρησκείας των Ελλήνων. Οι Έλληνες αισθάνονταν ιδιαίτερα οικείους του θεούς, που μέσα στην ατέλειωτη ποικιλία τους φανερόνταν παντού, τόσο στις δυνάμεις της φύσης όσο και στην κοινωνική ζωή. Το ημερολόγιό τους ήταν ουσιαστικά ένα ημερολόγιο των θρησκευτικών εορτών, που η τακτική τους τέλεση εκφράζει και την ανακύκλωση των εποχών. Για τους Έλληνες το υλικό και πνευματικό σύμπαν ήταν διαποτισμένο με την έννοια του ιερού.

Εκτός απ' τους μεγάλους θεούς, γνωστούς στο πανελλήνιο, υπάρχει μια πληθώρα μικρότερων θεών, που ανήκουν σ' ένα τόπο και των οποίων η φήμη δεν ξεπερνά τα σύνορα της επαρχίας. Ανάμεσα σ' αυτούς οι ήρωες αποτελούν μια μεγάλη και πρωτότυπη κατηγορία.

Υπήρχε όμως κι άλλος τρόπος για να πλουτίσουν αυτό το ήδη πλούσιο πάνθεον: η

θεοποίηση των αλληγοριών. Οι Έλληνες, στενά δεμένοι με τη γλώσσα και ικανοί να συλλαμβάνουν αφηρημένες έννοιες, μπορούσαν εύκολα να τις προσωποποιήσουν μετατρέποντας τις λέξεις σε κύρια ονόματα. Στον Όμηρο πρωτοεμφανίζονται θείες μορφές αυτού του είδους, όπως οι *Μοίρες* ή η *Έρις*. Ξέρουμε, επίσης, ποια θέση κατέχουν στο έργο του Ησίοδου η *Δίκη* ή η *Μνημοσύνη*. Η προδιάθεση να θεοποιούν τις αφηρημένες έννοιες κορυφώθηκε στην κλασική εποχή τόσο ώστε να κτίσουν ναούς στη *Θέμιδα*, στη *Νέμεση*, καθώς και βωμούς στην *Ειρήνη* και στο γιο της *Πλούτο*.

Τέλος, ο πολυθεϊσμός αυτός, που θα ήταν λάθος να προσπαθούμε να προσδιορίσουμε τα πολλαπλά στοιχεία του με υπερβολική λογική αυστηρότητα, περιλαμβάνει, εκτός από τους παραδοσιακούς θεούς, τους ήρωες, τις αλληγορίες και τους ξένους θεούς, εκείνο που οι Έλληνες αποκαλούσαν *δαίμονες*. Δεν υπάρχει θρησκευτικός ορός λιγότερο ακριβής από αυτόν. Η λέξη *δαίμων* αποδίδεται σ' έναν θεό και συχνά βρίσκεται, τόσο στους μεταγενέστερους συγγραφείς όσο και στον Όμηρο, σαν ισότιμη με τη λέξη *θεός*, ιδίως όταν υπονοεί μια γενική ή συλλογική έννοια της θεότητας. Χρησιμεύει επίσης για να υποδείξει υπερφυσικά οντά που διαφέρουν λίγο και είναι κάπως κατώτερα από τους μεγάλους παραδοσιακούς θεούς: ο Ησίοδος χαρακτηρίζει έτσι τους ανθρώπους της χρυσής εποχής-αλλού χαρακτηρίζουν έτσι τους θεοποιημένους νεκρούς, κι υπάρχει ακόμη ο *Αγαθός Δαίμων*, ο καλός δαίμων του σπιτιού, που τον παριστάνουν συχνά με τη μορφή ενός φιδιού. Έτσι προσφέρεται ένα μεγάλο πεδίο για τη δημιουργική φαντασία σχετικά με τη θρησκευτική πίστη. Παράλληλα, και εκτός από τις παραδοσιακές λατρείες με τα σταθερά τελετουργικά θεμέλια, ο θεϊκός κόσμος δέχεται όλων των ειδών τις προσωπικές λατρείες, υπό τον ορό ότι δεν πρόκειται να διαταράξουν τις βάσεις της κοινωνίας.

Μια θρησκευτική πίστη που δεχόταν τόσο εύκολα τις νέες μορφές του θείου, δεν θα φερόταν εχθρικά στις ξένες θεότητες, εκτός κι αν η παρουσία τους γινόταν επικίνδυνη για τους θεσμούς του κράτους. Πράγματι, οι Έλληνες, σε όλη τη διάρκεια της μακράς ιστορίας τους, δέχθηκαν πάντοτε τους καινούργιους θεούς, από τα πρώτα χρόνια ύπαρξης τους ως την εγκαθίδρυση του χριστιανισμού. Στην αρχαϊκή και την κλασική εποχή, όμως, οι υιοθεσίες αυτές συγχωνεύονταν με τους συνηθισμένους τρόπους της ελληνικής θρησκευτικής σκέψης. Ένα χαρακτηριστικό στοιχείο αυτής της σκέψης είναι η τρομερή της ευκολία να ξαναβρίσκει το γνωστό μέσα στο άγνωστο, να αναγνωρίζει το συνηθισμένο μέσα στο εξωτικό στοιχείο. Κανείς δεν εκφράζει καθαρότερα αυτή την τάση από τον ιστορικό Ηρόδοτο, όταν εξετάζει με καλοπροαίρετη περιέργεια τις θρησκευτικές συνήθειες των βαρβάρων.

Στους θεούς, που οι περισσότεροι έφεραν το οριστικό τους όνομα από τη μυκηναϊκή εποχή, ο Έλληνας προσέφερε τελετές, σύμφωνα με τις παραδόσεις που ήδη αναφέρουν τα ομηρικά έπη. Οι λατρευτικοί θεσμοί είναι πολύ περίπλοκοι στις λεπτομέρειες τους: διαφέρουν ως προς τους τόπους και τις θεότητες. Μπορούμε να διακρίνουμε τις βασικές πράξεις της λατρείας, που, παρά τη διαφορά που τους επιβάλλουν οι περιστάσεις, μερικά κοινά χαρακτηριστικά τους είναι κοινά: είναι η προσευχή, η προσφορά, η θυσία, οι δημόσιες εορτές, οι αγώνες, θα τους μελετήσουμε διαδοχικά. Πρέπει να εξηγήσουμε εκ των προτέρων την έννοια της τελετουργικής αγνότητας, που παρεμβάλλεται σε όλες αυτές τις πράξεις ως πρωταρχικός και απαραίτητος όρος. Η έννοια αυτή είναι συνδεδεμένη με τις έννοιες του ιερού και του ανίερου. Αν ορισμένοι χώροι ή πράξεις θεωρούνται ιεροί, καταλαβαίνουμε ότι για να φθάσει κανείς σ' αυτούς ή για να επιτελέσει τις πράξεις πρέπει να πληροί ορισμένες απαιτήσεις που αποδεικνύουν τον σεβασμό του προς όλα αυτά: απαιτήσεις καθαριότητας, κοσμιότητας στην ενδυμασία, συμπεριφοράς. Όποιος αγνοεί αυτές τις προδιαγραφές είναι ακάθαρτος: δεν έχει, δηλαδή, εξαφανίσει το ρύπο που τον καθιστά ακατάλληλο να πλησιάσει τους θεούς. Κατ' αρχήν πρόκειται για υλικό ρύπο: ή έννοια του ηθικού ρύπου, που επίσης παρεμβάλλεται, πρέπει

να εμφανίστηκε αργότερα. Γι' αυτό πριν από Οποιαδήποτε Ιερή πράξη, πρέπει να πάρει κανείς μέτρα καθαριότητας. Όταν, στην ραψωδία Π της *Ιλιάδας*, ο Αχιλλέας προσεύχεται στον Δία, διαλέγει μian ακριβή κούπα, την εξαγνίζει με θειάφι, την πλένει με άφθονο νερά, υστέρτα πλένει τα χέρια του πριν να κάνει τη σπονδή και να πει την προσευχή του. Το ίδιο συμβαίνει όταν ο Τηλέμαχος, στην ραψωδία Β της *Οδύσσειας*, κάνει προσευχή στην Αθηνά: καθώς βρίσκεται στην ακτή, πλένει τα χέρια του στη θάλασσα πριν να προσευχηθεί. Όταν οι αρχηγοί των Αχαιών, στην ραψωδία Γ της *Ιλιάδας*, ετοιμάζονται να πουν όρκους τους οποίους θα ακολουθήσουν προσευχές και θυσίες, οι κήρυκες πού τους παραστέκονται τους χύνουν πρώτα νερά στα χέρια. Αυτό πού μας δείχνει ο Όμηρος σαν πρακτική, ο Ησίοδος το μετατρέπει σε αρχή μέσα στα *Έργα και Ημέραι*: «Την αυγή δεν πρέπει ποτέ να κάνεις σπονδές με μαύρο κρασί στο Δία η στους άλλους θεούς χωρίς να έχεις πλύνει τα χέρια σου: γιατί τότε δεν σε ακούν και διώχνουν με αηδία τις προσευχές σου». Η συνήθεια αυτών των θεσμικών καθαρμών διατηρείται σε όλη την κλασική εποχή: γι' αυτό υπάρχει στην πόρτα των ιερών μια λεκάνη με νερό καθαρμού στη διάθεση των επισκεπτών.

Από τα μιάσματα, το βαρύτερο είναι το χυμένο αίμα: όταν η μητέρα του Έκτορα, η Εκάβη, τον καλεί να κάνει σπονδή στον Δία, ο Έκτωρ, που έχει προσωρινά αποσυρθεί από τη μάχη, απαντάει ότι δεν μπορεί να κάνει ούτε σπονδή ούτε προσευχή γιατί είναι λερωμένος με αίμα (*Ιλιάδα*, Ζ 264-268). Το ίδιο και ο Οδυσσεύς, υστέρτα από τη σφαγή των μνηστήρων, εξαγνίζει το παλάτι του καίγοντας θειάφι (*Οδύσσεια*, χ 493-494). Με αυτή την αρχαία προκατάληψη συνδέονται οι σχετικές προδιαγραφές για τον εξαγνισμό ενός φονιά, όπως το μαθαίνουμε μέσα από πολλά κείμενα. Δεν έχει σημασία αν σκότωσε από λάθος, αφού κι εκείνος πού σκότωσε χωρίς προμελέτη πρέπει να υποβληθεί στις ίδιες τελετουργικές διαδικασίες με το φονιά: το γεγονός ότι έχυσε αίμα προκάλεσε το μίasma, ακόμα και αν ή πράξη του είχε νόμιμες αιτίες ή δικαιολογίες. Το μίasma αυτό πρέπει να εξαλειφθεί για να μην κολλήσει εκείνος πού θα έρθει σε επαφή με τον μιάρó. Γι' αυτό ο φονιάς εξορίζεται από την πόλη, ώσπου να καθαρθεί. Η ζωγραφική των αγγείων δείχνει τον εξαγνισμό του Ορέστη, φονέα της μητέρας του, πού ραντίζεται με το αίμα ενός μικρού χοίρου. Αυτός ο αρκετά διαδεδομένος θεσμός ενοχλούσε τον φιλόσοφο Ηράκλειτο, πού έκανε την παρατήρηση: «Είναι μάταιο να εξαγνίζονται με αίμα οι μισασμένοι από έναν φόνο: αυτός πού περπάτησε μέσα στη λάσπη ξεπλένεται με λάσπη;». Οι ιεροί νόμοι της Κυρήνης, των οποίων το κείμενο διατηρήθηκε σε μian επιγραφή του 4ου αιώνα π.Χ., καθορίζουν με λεπτομέρειες πώς πρέπει να συμπεριφερθούν σ' έναν ικέτη που, αν και είναι ένοχος για φόνο, κάνει έκκληση να γίνει δεκτός από την πόλη. Παρατηρούμε εδώ, ότι πρέπει να πάρουν αυστηρές προφυλάξεις για να αποφύγουν Οποιαδήποτε επαφή ανάμεσα στους πολίτες και τον ξένο, πού είναι ακόμη μιάρός.

Όπως το αίμα, ο θάνατος είναι, επίσης, αιτία μιάσματος. Ο Πausανίας μας πληροφορεί ότι, στη Μεσσηνία της Πελοποννήσου, υπήρχε καθιερωμένος κανόνας ότι ένας Ιερέας ή μια Ιέρεια, των οποίων το παιδί πέθαινε, όφειλαν να παραιτηθούν από το ιερατικό τους αξίωμα: ένα τόσο στενό οικογενειακό πένθος γινόταν αιτία μιάσματος που καθιστούσε ακατάλληλο τον ιερέα να υπηρετήσει τους θεούς.

Απαγορευόταν, επίσης, να θάψουν τους νεκρούς στο εσωτερικό των ιερών χώρων (εκτός βέβαια από τους ήρωες).

Ο ίδιος κανόνας ίσχυε και για τις γυναίκες σε ώρα τοκετού. Ο τοκετός, εξαιτίας του αίματος, ήταν αιτία μιάσματος.

Έτσι, για να μπορεί κανείς να λάβει μέρος στις θρησκευτικές τελετές οφείλει να είναι καθαρός από οποιαδήποτε επαφή με τα φοβερά μυστήρια της γέννησης και του θανάτου.

Η προσευχή αποτελεί στοιχειώδη θρησκευτική πράξη με την οποία ο πιστός έρχεται

σε άμεση επικοινωνία με ένα θεό. Είναι προφορική και με δυνατή φωνή. Η ελληνική αρχαιότητα δεν γνώρισε ποτέ τη σιωπηλή προσευχή, στοιχείο αποκαλυπτικό του κοινωνικού χαρακτήρα της θρησκευτικής της συμπεριφοράς. Σκοπός της δεν είναι να εξαναγκάσει τη θεία θέληση, αλλά να ακουστεί από τον θεό, όπως ακούγεται από έναν θνητό. Γι' αυτό πρέπει να περιέχει ένα νόημα. Η απλή επίκληση ενός θεού ονομαστικά είναι προσευχή, πράξη σεβασμού προς αυτόν και έχει την αξία ενός χαιρετισμού. Εκτός από την επίκληση, η προσευχή περιέχει κι ένα αίτημα προς τον θεό.

Μετά την προσευχή ακολουθεί η προσφορά, αλλά η πράξη αυτή δεν έχει την έννοια της συναλλαγής. Υπήρχαν προσφορές ευκαιριακές, αλλά και αυτές που προέβλεπε το έθιμο: *σπονδές, πολύτιμα αντικείμενα, αναθήματα, το δέκατο από οποιοδήποτε κέρδος που ξεπερνούσε το συνηθισμένο, λάφυρα, μνημεία.*

Βασικό στοιχείο κάθε τελετής ήταν η θυσία, και πρέπει να τονιστεί ο τοπικός χαρακτήρας που είχαν οι λατρείες. Επειδή η πρακτική της θυσίας ήταν περίπλοκη, κατέφευγαν στην επέμβαση των ειδικών – ιερέων – που παρακολουθούσαν τις τελετουργίες. Το λειτούργημα του ιερέα είναι ανάλογο με αυτό του άρχοντα. Έχει κύρος που του εξασφαλίζει τιμητικές θέσεις στις δημόσιες τελετές και απολαμβάνει ειδικά προνόμια. Κατά τα άλλα, οι ιερείς είναι πολίτες όπως όλοι και δεν αποτελούν ιερατική κάστα. Η ιερατική τους θητεία έχει ορισμένη διάρκεια και η ιδιότητά τους αυτή είναι στενά συνδεδεμένη με την ιδιότητα του πολίτη. Οι Έλληνες διόριζαν και χρησιμοποιούσαν τους ιερείς τους με διαφορετικό τρόπο από ό,τι προγενέστεροι λαοί. Οι ιερείς και οι ιέρειες υπηρετούσαν στα διάφορα ιερά και στους ναούς εκτελώντας μια συγκεκριμένη υπηρεσία προς ορισμένο θεό σε καθορισμένο ναό. Ο ιερέας ή η ιέρεια δεν έμεναν στον ναό αλλά έπρεπε να βρίσκονται εκεί όταν απαιτούνταν. Στον ναό ή στο ιερό υπηρετούσαν και διάφοροι αξιωματούχοι, όπως ο νεωκόρος και οι ιεροποιοί, που ασχολούνταν με την αγορά των ζώων και την φροντίδα των οργάνων της θυσίας, και οι ιεροταμίαι που ήταν υπεύθυνοι για τα οικονομικά. Η ιερότητα ήταν κληρονομική αλλά ιερείς διορίζονταν και από τον δήμο για ένα έτος ή περισσότερο ή και εφ' όρου ζωής. Στις ιδιωτικές θυσίες ο αρχηγός της οικογένειας εκτελούσε χρέη ιερέως. Η θέση του ιερέα ήταν τιμητική και εκείνος έπρεπε να έχει συγκεκριμένο παρουσιαστικό: τα μαλλιά του ήταν μακριά, φορούσε κεφαλόδεσμο, στεφάνι, ενδύματα με χρώμα λευκό ή πορφυρό, ειδική ταινία στον καρπό και κρατούσε ειδικό σκήπτρο.

Η πλειονότητα των Ελλήνων συμμετείχε συνειδητά στις επίσημες θρησκευτικές εορτές των κλασικών χρόνων, οι οποίες διεξάγονταν σε διαφορές τοποθεσίες ανά τον ελλαδικό χώρο. Στην Αττική, οι σημαντικότερες εορτές ήταν τα *Παναθήναια*, τα *Διονύσια*, τα *Ανθεστήρια*, τα *Αθήναια*, τα *Αρρηφόρια*, τα *Διάσια*, τα *Διπόλια*, τα *Θαργήλια*, τα *Προνόμια* και τα *Πλωντήρια*.

Τα *Παναθήναια* ήταν η σημαντικότερη θρησκευτική γιορτή των Αθηναίων προς τιμήν της πολιούχου θεάς Αθηνάς. Εκτός από τα ετήσια Παναθήναια, που εορτάζονταν στο τέλος Ιουλίου, το τρίτο έτος κάθε Ολυμπιάδας και στην θέση των ετησίων Παναθηναίων οι Αθηναίοι γιόρταζαν τα Μεγάλα Παναθήναια, διάρκειας τεσσάρων ημερών. Την νύχτα της παραμονής της τελέσεως της γιορτής γινόταν η παννυχίς, με χορούς παρθένων και με λαμπαδηφορία, δηλαδή αγώνα δρόμου με αναμμένους δαυλούς. Οι νικητές ελάμβαναν σε όλους τους αγώνες της εορτής ως έπαθλο παναθηναϊκό αμφορέα, γεμάτο με λάδι από τις ιερές ελιές της Αθήνας (μορίας) καθώς και κλάδους ελιάς από τα ίδια δένδρα. Με την ανατολή του ηλίου άρχιζε η μεγάλη πομπή των Παναθηναίων, που ξεκινούσε από το Δίπολο στον Κεραμικό και κατέληγε στην Ακρόπολη, καλύπτοντας μια διαδρομή 1.050 μ. Οι συμμετέχοντες στην πομπή μετέφεραν, τα πρώτα χρόνια στον παλιό ναό της Αθηνάς στην Ακρόπολη και, αργότερα, μετά την οικοδόμησή του, στον Παρθενώνα, τις προσφορές προς την θεά και κυρίως τον ιερό πέπλο, ένα τετράγωνο ύφασμα που το είχαν υφάνει οι

κόρες των επιφανέστερων αθηναϊκών οικογενειών. Ο πέπλος είχε το χρώμα κρόκου αυγού (υποκίτρινος) και έφερε κεντημένες σκηνές από την μυθολογική γιγαντομαχία στην οποία είχε διακριθεί η Αθηνά. Ο πέπλος τοποθετούνταν σε σχήμα Ι στην θέση του ιστίου τροχοφόρου πλοίου, που αποτελούσε το κέντρο της πομπής, και περιστοιχιζόταν από κόρες που μετέφεραν σε κονίστρα πάνω στο κεφάλι τους τις προσφορές για την θεά. Στην πομπή μετείχαν ακόμη ηλικιωμένοι ευγενείς, με κλάδους ελιάς στο χέρι, έφιπποι νέοι, μέτοικοι, αντιπρόσωποι φιλικών ή συμμαχικών προς τους Αθηναίους Πόλεων αλλά και πολλές αγελάδες και πρόβατα για τις θυσίες στους βωμούς της θεάς στην Ακρόπολη. Μετά το πέρας των θυσιών, το κρέας των ζώων καταναλωνόταν από τον λαό, ο οποίος ευχόταν μια καλή γεωργική χρονιά για την Πόλη των Αθηνών.

Άλλη γιορτή που διεξαγόταν στην Αθήνα ήταν τα **Διονύσια**. Στην πραγματικότητα ήταν δύο γιορτές: τα «εν άστει» και τα «κατ' αγρούς» Διονύσια. Τα «εν άστει» εορτάζονταν στο τέλος Μαρτίου/αρχές Απριλίου στον ναό του Διονύσου, στους πρόποδες της Ακροπόλεως. Ήταν πολυήμερη γιορτή και στην κορύφωση της μεταφερόταν το ξόανο του θεού, εν πομπή και δια του Κεραμικού, στο ιερό του Διονύσου. Η γιορτή είχε εύθυμο χαρακτήρα, περιλάμβανε θυσία ταύρου και το κύριο έμβλημα της ήταν ο φαλλός, σύμβολο γονιμότητας. Μετά την ολοκλήρωση της πομπής, οι πολίτες περιδιάβαζαν την πόλη χορεύοντας και τραγουδώντας. Οι επόμενες ημέρες αφιερώνονταν στα δρώμενα (δραματοποιημένο ιερό θέαμα). Παρόμοια διαδικασία με τα «εν άστει» γινόταν και στα «κατ' αγρούς» Διονύσια μόνο που αυτά εορτάζονταν τέλη Δεκεμβρίου/αρχές Ιανουαρίου στους μεγάλους δήμους της Αττικής.

Μια ακόμη γιορτή που ήταν αφιερωμένη στον Διόνυσο ήταν τα **Ανθεστήρια**. Γιορτάζονταν τέλη Φεβρουαρίου/αρχές Μαρτίου και ήταν αφιερωμένα στο άνοιγμα των πιθαριών του νέου κρασιού, που είχε τοποθετηθεί εκεί πριν μερικούς μήνες. Οι παρευρισκόμενοι έπιναν προς τιμήν του θεού ευχόμενοι να είναι καλόπιετος ο καινούριος οίνος. Μέχρι και οι δούλοι είχαν το δικαίωμα να πιουν εκείνες τις μέρες. Η πομπή κατευθυνόταν από τους αγρούς στο εν Λίμναις ιερό του Διονύσου (κάπου κοντά στην Ακρόπολη) ενώ τον Διόνυσο πάνω στο τροχοφόρο πλοίο υποδύονταν ο άρχων βασιλεύς. Ο άρχων βασιλεύς και η σύζυγος του αποτελούσαν το ιερό ζεύγος που θα τελούσε τον μυστικό γάμο για την καλή βλάστηση των καρπών στους αγρούς. Το απόγευμα γίνονταν αγώνες οινοποσίας για να γιορτασθεί ο ιερός γάμος ενώ οι συμμετέχοντες στις γιορτές είχαν δικαίωμα να πειράζουν λεκτικά τους συμπολίτες τους στους δρόμους. Η τελευταία μέρα των Ανθεστηρίων ήταν αφιερωμένη στους νεκρούς και στον Χθόνιο Ερμή, τον ψυχοπομπό. Η μέρα ήταν πένθιμη και οι προσφορές απευθύνονταν προς τις ψυχές των νεκρών, όπως στα χριστιανικά ψυχοσάββατα.

Τα **Λήνια** ήταν μια ακόμη γιορτή αφιερωμένη στον Διόνυσο, ο οποίος τώρα έπαιρνε νέα μορφή. Δεν ήταν ο θεός που συμβόλιζε την γονιμότητα αλλά ο εκστατικός, ο οργιαστικός Διόνυσος. Τα Λήνια εορτάζονταν τέλος Ιανουαρίου/αρχές Φεβρουαρίου. Οι λήνες ή βάκχες» διονυσιακές μαινάδες δηλαδή, προσέρχονταν στο εν Λήμναις ιερό του Διονύσου, στόλιζαν ένα ξόανο του θεού και χόρευαν υπό τον ήχο τύμπανων και αυλών κρατώντας πυρσούς και δάδες.

Τα **Αρρηφόρια** ήταν γιορτή προς τιμήν της Αθηνάς. Η τελετή γινόταν τέλος Ιουνίου/αρχές Ιουλίου και δύο μικρά κορίτσια, οι αρρηφόροι, ηλικίας 7 έως 11 ετών, παραδίνονταν από τις οικογένειες τους για να ζήσουν για λίγο διάστημα, πριν την εορτή, στον «οίκο των αρρηφόρων». Ο οίκος ήταν μικρό οίκημα δίπλα στον ναό της Πολιάδος Αθηνάς (κοντά στο Ερέχθειο), όπου τα κορίτσια πέρναγαν την ημέρα τους παίζοντας στην αυλή. Την νύχτα της παραμονής της γιορτής η ιέρεια της Αθηνάς παρέδιδε στις δύο αρρηφόρες - τυλιγμένα για να μην τα δουν - μυστικά αντικείμενα (αρρηφόρια) που τα δύο κορίτσια μετέφεραν σε υπόγειο χώρο στο ιερό της εν κήποις Αφροδίτης, όπου τα

παρέδιδαν και ελάμβαναν άλλα για να τα μεταφέρουν στην Ακρόπολη. Τα μυστικά αντικείμενα ήταν μάλλον απομιμήσεις φιδιών και φαλλών από ζυμάρι με κλαδιά κουκουναριάς που σκοπό είχαν να τονώσουν την εφορία των καρπών.

Τα **Διάσια** ήταν η μεγαλύτερη αθηναϊκή γιορτή για τον Δία και είχε ως σκοπό να προκαλέσει την εύνοια του θεού που σε αυτήν την περίπτωση ονομαζόταν Μειλίχιος Δίας. Οι Αθηναίες νοικοκυρές έψηναν μικρά ψωμάκια σε μορφή βοδιών για να τα προσφέρουν στον θεό ενώ φρόντιζαν και τον «οικουρό όφι», φίδια που ίσως έμεναν στους τοίχους ή στα θεμέλια των σπιτιών και προστατεύονταν ως σύμβολο του Δία.

Οι Έλληνες γιόρταζαν επίσης τον Ιούνιο/Ιούλιο τα **Διυπόλια** ή **Διπόλεια**, γιορτή που ήταν αφιερωμένη στην γονιμότητα. Οι εκδηλώσεις γίνονταν στο όνομα του Δία και περιλάμβαναν την τέλεση θυσίας βοδιού στον βωμό του θεού.

Τα **Θαργήλια** και τα **Πυανόγνια** τελούνταν προς τιμήν του Απόλλωνα. Τα Θαργήλια, που περιλάμβαναν και τελετές για την Αρτέμιδα, εορτάζονταν τον Μάιο/Ιούνιο. Στον Απόλλωνα προσφέρονταν οι πρώτοι, μη ωριμασμένοι ακόμη, καρποί καθώς και «άρτος ζυμωμένος με αυτούς τους καρπούς (θάργηλος). Στις τελετές γινόταν παράκληση για καλή καρποφορία και μάλιστα η γιορτή συνοδευόταν από καθαρμό των Αθηναίων για τον σκοπό αυτό. Πολλές φορές, κατά την διάρκεια των τελετών, δύο κακοποιοί που επρόκειτο να θανατωθούν, περιφέρονταν στους δρόμους με σύκα κρεμασμένα στον λαιμό τους. Ονομάζονταν φαρμακοί και καθάρματα και η αποπομπή τους αποσκοπούσε στον καθαρμό ανδρών και γυναικών. Δηλαδή, σκοπός της συγκεκριμένης ιεροτελεστίας ήταν οι φαρμακοί (εξ ου και φάρμακο = γιατρικό) να απορροφήσουν το μίσημα από όλους τους κατοίκους και τελικά να εκδιωχθούν ή θανατωθούν για να καθαριστεί η Πόλη.

Κατά τα **Πυανόγνια**, την δεύτερη προς τιμήν του Απόλλωνα γιορτή, που τελούνταν στο τέλος Οκτωβρίου, οι Αθηναίοι προσέφεραν στον θεό πύανα, δηλαδή κουκιά που βράζονταν μόνα τους ή με άλλα όσπρια για γίνουν πολτός. Τα πύανα ήταν ευχαριστήρια προσφορά στον Απόλλωνα για την καλή συγκομιδή των οσπρίων.

Τα **Πλωντήρια** και τα **Καλλοντήρια** σχετίζονταν με τον φυσικό καθαρισμό του ναού και των ξοάνων της Αθηνάς Πολιάδος στην Ακρόπολη. Σταδιακά, όμως, η τελετή έλαβε και χαρακτήρα τελετουργικού καθαρμού. Το αρχαίο ξόανο της Αθηνάς ήταν τοποθετημένο στον παλαιό ναό της, μεταξύ Ερεχθείου και Παρθενώνα. Μπροστά στο ξόανο έκαιγε μέρα-νύχτα λύχνος, ο οποίος γεμιζόταν με λάδι μια φορά τον χρόνο. Το ξόανο της θεάς μεταφερόταν το πρωί στο Φάληρο με πομπή, πλενόταν στην θάλασσα και το ίδιο βράδυ, υπό το φως των δάδων, μεταφερόταν πίσω στην Ακρόπολη.

Παρόμοιες γιορτές με τους Αθηναίους τελούσαν και οι Λάκωνες με σημαντικότερες τα **Υακίνθια** και τα **Κάρνεια**.

Τα **Υακίνθια** ήταν τριήμερη γιορτή που διεξαγόταν στα τέλη Μαΐου / αρχές Ιουνίου στις Αμυκλές (νότια της Σπάρτης) προς τιμήν του Απόλλωνα και του Υακίνθου, που ήταν τοπικός θεός της βλαστήσεως. Η πρώτη ημέρα ήταν πένθιμη εις ανάμνησιν του θανάτου του Υακίνθου, ενώ η δεύτερη γιορτινή προς τιμήν του Απόλλωνα. Έτσι, εκφραζόταν ο κύκλος θανάτου και γεννήσεως των θεών της βλαστήσεως ή γονιμότητας, όπως συνέβαινε και με τον Όσιρη στην Αίγυπτο. Σπαρτιάτισσες ύφαιναν τον χιτόνα του Απόλλωνα για να του τον αφιερώσουν και μέσω πομπής αρμάτων και εφίπων κατευθύνονταν μέχρι τον ναό του Απόλλωνα στις Αμύκλες, όπου συνεχίζονταν οι γιορτές και την τρίτη ημέρα.

Τα **Κάρνεια** ήταν γιορτή που διαρκούσε εννέα ημέρες στο τέλος Αυγούστου. Ήταν αφιερωμένη στον τοπικό θεό Κάρναιο ή Κάρνο και στον Απόλλωνα. Οι άνδρες μετείχαν σε δείπνο, που προσφερόταν με τέτοιο τρόπο έτσι ώστε σε εννέα σημεία της πόλεως δειπνούσαν ανά εννέα άνδρες. Η όλη γιορτή εμπιστευόταν σε νέους Σπαρτιάτες που ονομάζονταν καρνεάτες. Κατά την διάρκεια της γιορτής ένας από τους καρνεάτες αφού εκφωνούσε τις ευχές για το τέλος της συγκομιδής, έφευγε όσο πιο γρήγορα μπορούσε ενώ

τον κυνηγούσαν οι σταφιλοδρόμοι, άλλοι καρνεάτες που κρατούσαν τσαμπιά σταφύλια. Εάν τον έπιαναν η χρονιά για την Πόλη θα ήταν καλή.

Παρόμοιες γιορτές γίνονταν και σε άλλα σημεία της Ελλάδας, με περισσότερο γνωστό το Ηραίο του Αργούς. Η γιορτή ήταν αφιερωμένη στην Ήρα και είχε σχέση την ευφορία των καρπών της γης. Έξω από το Αργός υπήρχε ιερό της θεάς, όπου κατευθυνόταν η πομπή που ξεκινάγε από την πόλη. Οι εκδηλώσεις διεξάγονταν κάθε τέσσερα χρόνια και πολύ πιθανό να περιλάμβαναν και αναπαράσταση ιερού γάμου της Ήρας με τον Δία, όπως συνέβαινε στην Αθήνα με τον Διόνυσο.

Η ελληνική κοινωνία δεν διαχώρισε ποτέ αυστηρά τον κοινωνικό από τον θρησκευτικό τομέα. Η ίδια η πόλη είναι ο κατ' εξοχήν τόπος της θρησκευτικής ζωής. Τα ιερά και οι λατρείες της επιβάλλουν το ενδιαφέρον σε κάθε πολίτη της, που αισθάνεται μέλος του αστικού σώματος μόνον εφ' όσον λαμβάνει μέρος στην κοινή λατρεία. Γι' αυτόν πατρίδα είναι πρώτα η θρησκεία που του μετέδωσαν οι πρόγονοί του. Το πνεύμα αυτό φαίνεται και στον όρκο των Αθηναίων εφήβων, που διασώθηκε από μια επιγραφή του 4^{ου} αιώνα π.Χ. Γι' αυτό το λόγο οι Έλληνες έδιναν τόση σημασία στις μεγάλες θρησκευτικές τελετές, όπου πρωτεύον στοιχείο ήταν η δημόσια θυσία. Τότε μόνον αισθάνονταν ότι συμμετείχαν ενεργά και απόλυτα στη ζωή της πόλης.

Αυτή η ποικιλία, η πολυσημία και οι διακυμάνσεις συνέβαλαν πολύ στη ζωτικότητα της ελληνικής θρησκείας, που μπορούσε εύκολα να ανανεώνει ή να εμπλουτίζει το πνευματικό της περιεχόμενο, χωρίς να διαταράσσεται ή συνέχεια των λατρευτικών της εθίμων: η ελληνική θρησκεία στηρίζεται στις παραδόσεις, αλλά δεν υπακούει σε δόγματα. Καταλαβαίνουμε ότι κάτω απ' αυτές τις συνθήκες, τολμηρές σκέψεις σχετικά με τη θρησκεία φανερώθηκαν αρκετά πρόωρα χωρίς να δημιουργήσουν σκάνδαλο, όσο ακόμη άνηκαν στο θεωρητικό έδαφος. Σε θρησκεία χωρίς δόγματα, χωρίς ιερατείο, χωρίς ιερά βιβλία, οι προσωπικές εκτιμήσεις μπορούσαν να εκφράζονται ελεύθερα. Από αυτήν την ελευθερία οι Έλληνες επωφελήθηκαν ιδιαίτερα. Είναι γνωστή η μεγάλη ανεξαρτησία των ποιητών στην παρουσίαση των παραδοσιακών μύθων. Η θεωρητική, επίσης, σκέψη έδειξε πολλή τόλμη και δεν συνάντησε εμπόδια, παρά μόνον όταν κρίθηκε επικίνδυνη για διατάραξη της κοινωνικής ζωής. Η απόλυτη οικειότητα των Ελλήνων με τους θεούς τους έσπρωχνε να τους περιπαίζουν χωρίς να φοβάται τη θεία δύναμη. Οι άθεοι κατηγορήθηκαν μόνον όταν εκείνοι ήθελαν να αποφύγουν τις υποχρεώσεις που είχαν ως πολίτες. Η έλλειψη πίστης μάλλον δεν εθεωρείτο έγκλημα, παρά μόνον όταν έπαιρνε τη μορφή ασέβειας. Έτσι εξηγείται η κριτική που πολλοί φιλόσοφοι άσκησαν με εξαιρετική ελευθερία στον πολυθεϊσμό.

Πρώτη φορά, είπαν, στην Ελλάδα κερδήθηκαν η ελευθερία του ανθρώπου και ο λόγος της ελευθερίας. Προϋπόθεση, άλλωστε, του λόγου της ελευθερίας είναι ο ελεύθερος άνθρωπος. Η διαλεκτική πορεία που έφερε ως εκεί ήταν επίπονη και προέκυψε από την ένταση των συγκρούσεων του Έλληνα με υπέρτερες δυνάμεις ανθρώπινες και θεϊκές. Καθρέφτης αυτής της πορείας είναι η ζωή και το έργο του Αισχύλου. Μάχεται ο Αισχύλος στον Μαραθώνα και στη Σαλαμίνα με δόρυ και με ασπίδα, όπως μάχεται και η γενιά του, για να προστατέψει την ελληνική ανεξαρτησία από τον δεσποτισμό της Ανατολής. Μάχεται, όμως, ακόμη ο Αισχύλος, αντιπροσωπευτικός κι εδώ εκφραστής της γενιάς του, να ελευθερώσει με τον λόγο της ελευθερίας τον άνθρωπο από πανάρχαιες ανατολικής προέλευσης δοξασίες που τον κρατούσαν δεσμώτη. "Με τιτανική προσπάθεια ανοίγει το δρόμο προς τις πηγές της ζωής και της ελευθερίας του ανθρώπου, Ο άνθρωπος ελεύθερος όχι μονάχα απέναντι στον δεσποτισμό των ανθρώπων αλλά και απέναντι στον δεσποτισμό των θεών. Η σύγκρουση του με τους θεούς βρίσκει την έκφραση της στον «Προμηθέα Δεσμώτη». Η ελεύθερη ατομική ζωή του ανθρώπου βρίσκει τη δικαίωση της με τον ελεύθερο λόγο της «Ορέστειας».

Το ελληνικό πνεύμα συνιστά αναμφισβήτητα γνώρισμα της ελευθερίας. Ένα απόσπασμα από το έργο του Λίβινγκστον «*Το Ελληνικό Πνεύμα και η σημασία του για μας*» το αποκαλύπτει, ακολουθώντας τη μέθοδο της σύγκρισης:

Ας πάρουμε ένα περίφημο παράδειγμα. Η Ελληνική κι η Εβραϊκή λογοτεχνία περιέχουν η καθεμιά τους την ιστορία ενός δίκαιου ανθρώπου που ο ουρανός του έστειλε μια άδικη δυστυχία. Ο Ιώβ «...άνθρωπος... αληθινός, άμεμπτος, δίκαιος, θεοσεβής, απεχόμενος παντός πονηρού πράγματος», έχασε τα αγαθά του, την οικογένεια του, και την υγεία του από αιφνίδιο βούλευμα του ουρανού. Ο Προμηθέας, ο μεγάλος Τιτάνας, που είδε το ανθρώπινο γένος να εξολοθρεύεται παραμελημένο, το λυπήθηκε, δε φοβήθηκε τη θεική οργή, έδωσε το πυρ στους ανθρώπους, και για τιμωρία του ο Δίας τον κάρφωσε σ' ένα απότομο κρημνό, επάνω στον Καύκασο. Οι δύο «πάσχοντες» είναι σε πολύ ίδια κατάσταση: ο Προμηθέας υποφέρει, γιατί ακολούθησε τις υπαγορεύσεις της ευσπλαχνίας· ο Ιώβ υποφέρει παρά την καθαρότητα της ζωής του. Αν ένας από τους δύο άξιζε τη μοίρα του, αυτός ήταν ο Προμηθέας. Η καθεμιά ιστορία ακολουθεί την ίδια πορεία. Και οι δύο άνθρωποι θρηνούν για τα βάσανα τους και διακηρύττουν την αθωότητα τους. Φίλοι τους επισκέπτονται και τους συμβουλεύουν υποταγή στη θέληση του ουρανού. Ο Προμηθέας απαντά, ότι η προσβολή που έκαμε ήταν εσκεμμένη και ότι ποτέ δε θα υποχώρηση στο Δία· ο Ιώβ επιμένει ότι κανένα κακό δεν έκαμε. Ως εδώ οι ιστορίες συμπίπτουν. Αλλά παρατηρήστε πόσο διαφορετική είναι η ηθική που ο Έλληνας και ο Εβραίος συγγραφέας συνάγουν αντίστοιχα από τις δυστυχίες αυτών των δύο. Μέσα από την έρημο βγαίνει «λαίλαψ και νέφη» και μια φωνή ακούγεται που μιλά στον Ιώβ πείθοντας τον, όπως παράξενα λέγει η επικεφαλίδα του κεφαλαίου, ότι είναι αμαθής και ηλίθιος. Τι είναι αυτός με όλη τη γνώση του, που θα ήθελε να ελέγχει τα συστήματα του Κυρίου: Πού ήσουν, του λέγει, «εν τω θεμελιουν με την γήν;». Μπορεί ο Ιώβ να κάμη χιόνι ή πάγο ή βροχή; μπορεί να οδηγή και να διατάζει τους αστερισμούς; Τι ξέρει για τον Παντοδύναμο και «τας οδούς» του; Και ο Ιώβ με ήρεμη ευπείθεια δέχεται την απόφαση του θεού. «Το βλέπω, είμαι μηδαμινός... ζεστόμισα πράγματα που δεν καταλάβαινα... πράγματα πολύ θαυμαστά για μένα, που δεν τα ήξερα... Γι αυτό σιχαίνομαι τον εαυτό μου, και μετανοώ μέσα στη σκόνη και στη σποδό». Παρατηρήστε ότι ο θεός δεν εδικαιολόγησε την ποινή του Ιώβ, ούτε ο Ιώβ δέχτηκε ότι έπεσε σε σφάλμα. Μόνο που ανακάλεσε τα λόγια του και ταπεινώσε τον εαυτό του. Τα δεινοπαθήματά του παραμένουν μυστήρια ανεξήγητα. Αλλά ποιος είναι αυτός που θα έλεγε «τας οδούς του Κυρίου»;

Αυτή η λύση, μπορούμε με ασφάλεια να μαντέψουμε, θα ήταν ακατανόητη για τον Έλληνα· ο Αισχύλος δεν την αποδέχεται. «Ο θεός πείθει τον Ιώβ πως βρίσκεται σε αμάθεια και βλακεία»: δεν υπάρχει ίχνος για τέτοια κατάληξη στην περίπτωση του Προμηθέα. Όταν ο Δίας προστάζει και απειλή, ο Προμηθέας ανταπαντά με υβριστική πρόκληση: κάνει ό,τι δε θα κάμη ποτέ ο Ιώβ: καταριέται το θεό. Και τον καταριέται, χωρίς να τιμωρηθεί ή να πάθη τίποτε περισσότερο. Ανόμοια προς τον Εβραίο ο Αισχύλος κλείνει την ιστορία του, όχι με θετική δικαίωση. Ο χρόνος και η Ειμαρμένη φέρνουν τον Ηρακλή, ο οποίος σκοτώνει το βασανιστικό γύπα: ο Δίας πείθεται να σπάσει τις αλυσίδες του Προμηθέα, και για αντάλλαγμα μαθαίνει ένα μυστικό κίνδυνο που απειλεί το θρόνο του. Αλλά ο Τιτάνας δεν ταπεινώνεται, ούτε ο θεός εξυψώνεται: μια συμφωνία χαράζεται ανάμεσα στους δυο και καταλήγουν σε όρους. Από τον πρώτο ως τον τελευταίο στίχο ποτέ δεν έρχεται στο νου του Αισχύλου ότι μπορεί ο Προμηθέας να έχει στενή αντίληψη για τη δικαιοσύνη, και ότι, όταν οι λογαριασμοί θα ανακεφαλαιώνονταν, θα μπορούσε ο Δίας να βγάλει το συμπέρασμα ότι στο κάτω κάτω είχε δίκιο. Χωρίς υποψία ότι θα μπορούσε να υποπέσει σε λάθος, ο Αισχύλος προσάγει το θεό και τον Τιτάνα μπροστά στη δικαστική έδρα του ανθρώπινου λόγου. Κρίνει και τους δύο σ' αυτό το δικαστήριο χωρίς ευνοϊκή προκατάληψη για κανέναν από τους δύο, και όταν ο θεός φαίνεται άδικος, τον καταδικάζει αδίστακτα.

Πόσο διαφορετικός σε όλα αυτά από τις θεότητες του Ελληνισμού είναι ο Ιεχωβά! Πόσο διαφορετική θέση κατέχει στη ζωή του λαού Του! Είναι ζηλότυπος και αυθαίρετος θεός: δεσπόζει τους πιστούς του και τους κάνει νάνους. Ο Ιεχωβά υπάρχει πριν από την ύπαρξη του λαού Του, τον γνωρίζουν μόνο από την αποκάλυψη που έκαμε του Εαυτού του, και βρίσκονται μέσα στη χούφτα του χεριού Του. Ο Έλληνας λέγει για τον Απόλλωνα και το Δία: υπάρχουν ο Ιεχωβά λέγει στο λαό Του: ΥΠΑΡΧΩ· οι Εβραίοι συγγραφείς δείχνουν αυτό-υποταγή και αυτό-ταπείνωση σ' Αυτόν, καθόλου Ελληνική. Τους βασάνιζε η αίσθηση Του. Αυτός εμπνέει ό,τι υπάρχει μεγάλο και αξιομνημόνευτο στα γραφόμενά τους. Υπάρχουν τριάντα εννέα βιβλία στην Παλαιά Διαθήκη. Εκτός από ένα, όλα ασχολούνται συνεχώς με τις σχέσεις του θεού με τον άνθρωπο· δέκα εννιά -το Βιβλίο του Ιώβ, οι Ψαλμοί, τα βιβλία των Προφητών- δεν έχουν άλλο θέμα. Δε συμβαίνει το ίδιο με την Ελληνική λογοτεχνία. Δε βρίσκεται από πίσω της, σαν αμετάβλητο βάθος, πάλι ανάμεσα στη θέληση του ανθρώπου και στη θέληση του θεού. Δεν έχει επανειλημμένες διαμαρτυρίες εναντίον ενός αποστάτη λαού, που τ' αυτιά του είναι συνεχώς βουλωμένα και χοντρές οι καρδιές του. Κι αυτό δεν οφείλεται σε καμιά εξαιρετική αγάπη της δικαιοσύνης από τους Έλληνες. Είναι προπάντων, γιατί η θρησκεία δεν ήταν το ίδιο πράγμα για τον Όμηρο ή τον Αισχύλο και για το Μωϋσή ή τον Ησαΐα. Στο σχέδιο τους για τον κόσμο ο θεός δεν ήταν το παν. Ήταν ένα μέρος της ζωής τους, σημαντικό μέρος, αλλά όχι περισσότερο. Υπήρχε για να προσφέρει την προστασία Του στις απασχολήσεις τους και τα συμφέροντα τους, αλλά όχι να τους διευθύνει, να δεσπόζει, να τους καταπονεί. Αυτό συμβαίνει ακόμη και στους πιο «θρήσκους» Έλληνες. Όταν ο Πλάτων οικοδομή την ιδανική πολιτεία του, η πρώτη λέξη στις σελίδες του δεν είναι ο θεός, η πρώτη σκέψη του συγγραφέα δεν είναι πώς θα ευχαρίστηση το θεό. Πολύ αργότερα μέσα στην πραγματεία του φτάναμε σε τέτοιες απόψεις. Διαβάστε την Πολιτεία του Πλάτωνα ύστερα από ένα από τα βιβλία των προφητών και η διαφορετική διάθεση είναι φανερή.